

Η συγγραφή ενός επίτομου εγχειριδίου για την ιστορία ενός λαού ή μιας χώρας είναι από τα δυσκολότερα έργα τα οποία μπορεί να αναλάβει ένας επαγγελματίας ιστορικός ερευνητής και δάσκαλος. Προϋποθέτει μακροχρόνια μελέτη και βαθύτατα εμπεδωμένη γνώση και εποπτεία ποικίλων πεδίων του ιστορικού γίνεσθαι: των πολιτικών θεσμών, των οικονομικών και κοινωνικών δομών και σχέσεων, της εξωτερικής πολιτικής και των διακρατικών σχέσεων, των ιδεολογικών και πολιτισμικών συνθηκών και πολλών άλλων. Προϋποθέτει επίσης συνθετική δεινότητα και συγγραφική επιδεξιότητα. Ο επαγγελματίας ιστορικός καλείται να γράψει ένα βιβλίο το οποίο δεν θα έχει τον χαρακτήρα μιας εξειδικευμένης ιστορικής μονογραφίας, αλλά θα καλύπτει το προαναφερθέν εύρος θεμάτων με τρόπο και λόγο ταυτόχρονα περιεκτικό αλλά και ελκυστικό.

Είναι γεγονός πως από την άποψη αυτή το βιβλίο *Οι Τρόφιμοι της Λύκαινας* αποτελεί έξοχο παράδειγμα ιστορικού εγχειριδίου. Αυτό βέβαια έχει να κάνει με τον ίδιο τον συγγραφέα του και την όλη επιστημονική του πορεία έως σήμερα. Ο ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Κώστας Μπουραζέλης ερευνά συστηματικά πέντε ήδη δεκαετίες θέματα που μεταξύ άλλων άπτονται της ιστορίας των θεσμών και της ιδεολογικής συγκρότησης και εξέλιξης του ρωμαϊκού κράτους, της ρωμαϊκής δημόσιας οικονομίας, των σχέσεων της Ρώμης με τον Ελληνισμό, και της λατρείας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Οι καρποί αυτής της έρευνας, αλλά και της συστηματικής διδασκαλίας μαθημάτων Ρωμαϊκής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ήδη από το 1989, είναι παραπάνω από φανεροί στο βιβλίο *Οι Τρόφιμοι της Λύκαινας*.

Διαβάζοντας έντεχνα σχεδιασμένα και άριστα συναρμοσμένα κεφάλαια, άλλα εκ των οποίων ακολουθούν χρονολογική διάταξη και άλλα θεματική, ανάλογα με τις εκάστοτε απαιτήσεις της παρουσίασης, ο αναγνώστης του βιβλίου μαθαίνει την ιστορία των Ρωμαίων. Μαθαίνει πρώτα απ' όλα την ιστορική γεωγραφία της Αρχαίας Ιταλίας, με το πλήθος διαφορετικών λαών, από τους Ετρούσκους της σημερινής Τοσκάνης και τους Όμβρους του Βορρά, έως τους Έλληνες των αποικιών και τους Σαμνίτες των Απεννίνων. Αντιλαμβάνεται έτσι τον πλούτο των αλληλεπιδράσεων που διαμόρφωσαν ήδη από τις απαρχές της ιστορικής παρουσίας των Ρωμαίων την ιστορική τους φυσιογνωμία. Έπειτα παρακολουθεί την πολιτειακή συγκρότηση της πολιτείας των Ρωμαίων, αρχικά υπό τους βασιλείς και στη συνέχεια ως ελεύθερης πολιτείας (*res publica libera*), ένας όρος ο οποίος, όπως εύστοχα επισημαίνει ο συγγραφέας, δεν εξισώνει την πολιτεία με το πρόσωπο του ηγέτη αλλά ούτε και με τους πολίτες ή έστω το επικρατούν μέρος αυτών (οι ολίγοι ή οι πολλοί των ελληνικών πόλεων), αλλά αντίθετα προβάλλει την έννοια της πολιτικής αφαίρεσης. Ο αναγνώστης παρακολουθεί επίσης την ιστορική πορεία διαμόρφωσης του κλασικού ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, ως αποτελέσματος της κοινωνικής και πολιτικής σύγκρουσης μεταξύ των προνομιούχων πατρικίων και των μειονεκτούντων πληβείων, η οποία κατέληξε στην εμπέδωση μιας νέας μεικτής κυρίαρχης ομάδας ευγενών που πλέον κρατούσαν συλλογικά τα ηνία της Ρώμης. Διαβάζει μια διαυγή δομική παρουσίαση των πολιτειακών θεσμών, της σύνθεσης και των αρμοδιοτήτων των σωμάτων των Ρωμαίων αξιωματούχων, της Συγκλήτου και των συνελεύσεων των πολιτών, η οποία καθιστά σαφή την ιστορική ουσία της βασικής ιδεολογικής αρχής της *res publica*: το ήθος των προγόνων (*mos majorum*) προϋπέθετε τον έλεγχο της λαϊκής βούλησης από τη συσπειρωμένη γύρω από τη Σύγκλητο ρωμαϊκή αριστοκρατία αλλά και τον συλλογικό

έλεγχου που η τελευταία ασκούσε επί των πάντοτε αντιμετωπιζόμενων με δυσπιστία φιλοδοξιών των επιμέρους μελών της.

Στη συνέχεια του βιβλίου, ο συγγραφέας οδηγεί τον αναγνώστη σε ένα συναρπαστικό ταξίδι στην Ιταλία και στη Μεσόγειο θάλασσα, αφηγούμενος τους βασικούς σταθμούς της ρωμαϊκής επέκτασης, μιας μακροχρόνιας διεργασίας, η οποία μετέτρεψε την πόλη του Τίβερη από ηγέτιδα των Λατίνων σε δύναμη Ιταλική και τελικά σε αδιαφιλονίκητο εξουσιαστή του Μεσογειακού κόσμου. Η αφήγηση αυτή συμβαδίζει με μια εμβριθή ανάλυση των παραγόντων που υπαγόρευσαν την επέκταση και κατέστησαν δυνατή την επιτυχία της. Η, άλλοτε δικαιολογημένη και άλλοτε όχι, ανασφάλεια μιας κοινότητας αρχικά περιβεβλημένης από ισχυρούς αντιπάλους, η ανάγκη αποκατάστασης των οικονομικά ασθενέστερων Ρωμαίων σε κατακτημένα εδάφη της Ιταλίας, η διά της επέκτασης εκτόνωση των εσωτερικών κοινωνικών αντιθέσεων και διαμόρφωση της επιθυμητής εσωτερικής συναίνεσης, η επιθυμία των Ρωμαίων αριστοκρατών να αναδειχθούν διά του πολέμου, η κλιμακούμενη απουσία ανοχής απέναντι σε οποιοδήποτε αυτόνομο πολιτικό ανάστημα, τροφοδοτούμενη από την ίδια τη νίκη, εξηγούν τη δυναμική της διαρκούς επέκτασης, αλλά δεν επαρκούν για να ερμηνεύσουν την επιτυχία της. Το μυστικό του παμμεσογειακού θριάμβου εντοπίζεται από τον συγγραφέα στην ίδια την Ιταλία, στην εκεί διαμόρφωση από τη Ρώμη μιας, όπως γράφει, «κλίμακας με διαφορετικά είδη ένταξης των συμμαχουσών, κατακτώμενων ή προσαρτώμενων κοινοτήτων», η οποία αφενός διασφάλιζε την αξιοποίηση εκ μέρους των Ρωμαίων του ανθρώπινου δυναμικού και των πόρων όλης της Ιταλίας και αφετέρου επέτρεπε στις διαφοροποιημένα και ποικιλόμορφα εξαρτημένες κοινότητες να ενταχθούν βαθμιαία στον ρωμαϊκό πολιτικό οργανισμό, ώστε τα μέλη τους να εξελιχθούν σε πλήρεις Ρωμαίους. Αυτή ακριβώς η προσεκτική και διαβαθμισμένα συμπεριληπτική πολιτική της Ρώμης συνιστά και ένα νήμα ερμηνείας της όλης ιστορίας των Ρωμαίων, το οποίο ο συγγραφέας υφαίνει με δεξιοτεχνία σε όλη την έκταση του βιβλίου.

Εκεί λοιπόν, πίσω στην Ιταλία, μεταφέρει και πάλι αργότερα τον αναγνώστη ο συγγραφέας, προκειμένου να του παρουσιάσει μια ακόμη μάχη της Ρώμης, μοιραία για το ρεπουμπλικανικό της πολίτευμα, μια μάχη με αντίπαλο, όπως γράφει, τον εαυτό της. Μια μάχη που προκλήθηκε από τη πρωτόγνωρη για τα ρωμαϊκά δεδομένα όξυνση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, αλλά και από την όλο και δυσκολότερα χαλιναγωγούμενη δίψα των Ρωμαίων αριστοκρατών για οικονομική και πολιτική ισχύ, δύο φαινόμενα άρρηκτα συνδεδεμένα τόσο μεταξύ τους, όσο και με τις συνέπειες της ρωμαϊκής επέκτασης, που αναδείχθηκε, κατά τον συγγραφέα, σε «δίκωπη νίκη». Το αίτημα αποκατάστασης της συνοχής του ρωμαϊκού λαού διά της θεραπείας των προβλημάτων των φτωχότερων και φτωχοποιημένων μελών του εκφράστηκε με ένταση αλλά και τραγική αποτυχία κατά την περίοδο της «χαμένης ρωμαϊκής άνοιξης» των Γράκχων, ένας ακόμα ιδιαίτερα εύστοχος και περιεκτικός χαρακτηρισμός του συγγραφέα, απόλυτα σύστοιχος, θα προσέθετα, με την ιστορική μνήμη των σύγχρονων Ελλήνων αναγνωστών του, καθώς ανακαλεί συνειρμικά την παρόμοια περιγραφή της ελπιδοφόρας μα διαψευσμένης δεκαετίας του 1960 από τον Στρατή Τσίρκα.

Με μεγάλη μαστοριά εκτίθενται στο βιβλίο το ψυχορράγημα της *res publica* υπό το βάρος του διχασμού των Ρωμαίων, των εμφυλίων πολέμων, της πρόσδεσης των φτωχών πολιτών στο άρμα ισχυρών στρατιωτικών και πολιτικών ηγετών, όπως ο

Μάριος, ο Σύλλας, ο Πομπήιος, ο Καίσαρας, προσωπικότητες που ήταν όλο και λιγότερο διατεθειμένες να σεβαστούν την ουσία και τους τύπους του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, άνδρες που εκλαμβάνονταν πλέον ως οι μόνοι ικανοί να παρέχουν οικονομική αποκατάσταση στους στρατιώτες τους, λειτουργώντας, κατά τον συγγραφέα, ως «πάτρωνες ενόπλων οπαδών». Ο Μπουραζέλης γράφει παραστατικά για «καιρούς σύγχυσης και σκληρότητας», όταν σχολιάζει την επιλογή του Οκταβιανού να παραδώσει την ιταλική πόλη Περουσία στις ορέξεις των πεινασμένων για λάφυρα στρατιωτών του, χωρίς όμως να πειράζει τον εκεί καταφυγόντα αντίπαλό του Λούκιο Αντόνιο και τους δικούς του στρατιώτες.

Εξελίξεις σαν αυτές έθεταν εκ των πραγμάτων το ζήτημα της αποκατάστασης της ενότητας και της ειρήνης σε έναν ρωμαϊκό κόσμο που είχε υπερβεί πλέον οριστικά τα όρια της Ιταλίας, τείνοντας να γίνει οικουμενικός. Αυτό το έργο ανέλαβε ο τελικός νικητής των εμφυλίων πολέμων, ο Οκταβιανός, ως Αύγουστος πλέον. Οι πολιτικές, στρατιωτικές και θεσμικές του καινοτομίες, οι ιδεολογικές συντεταγμένες του καθεστώτος του, θεμέλια επί των οποίων στηρίχτηκε η ρωμαϊκή αυτοκρατορία για δύομισι περίπου αιώνες, διαγράφονται με ακρίβεια από τον συγγραφέα. Ο τελευταίος βέβαια δεν αμελεί, κατά την προσφιλή του τακτική, να συμπυκνώσει προκαταρκτικά το ιστορικό τους περιεχόμενο: ο Αύγουστος παραβάλλεται με τον διπρόσωπο Ρωμαίο θεό Ιανό, και διότι το έργο του συνδύαζε τη διακήρυξη της αποκατάστασης της ρωμαϊκής παράδοσης με την έναρξη μιας νέας εποχής, αλλά και διότι η εμπέδωση της ειρήνης, συμβολικά αποτυπωμένης στο κλείσιμο του ναού του Ιανού, αποτέλεσε τον βασικό πυλώνα της ιδεολογικής κατοχύρωσης του αυτοκρατορικού καθεστώτος.

Κατά την πραγμάτευση της αυτοκρατορικής περιόδου ο συγγραφέας εστιάζει πρώτον στον αυτοκράτορα και στην αυτοκρατορική αυλή, με χρονολογική έκθεση των κυρίων σημείων της δράσης του εκάστοτε ηγεμόνα, δεύτερον στην κεντρική και επαρχιακή κρατική οργάνωση, διοικητική, δημοσιονομική και στρατιωτική, τρίτον στην πολιτική οργάνωση των πόλεων και των λοιπών επαρχιακών κοινοτήτων και τέταρτον στις κοινωνικές εξελίξεις σε επίπεδο τόσο αυτοκρατορικό όσο και τοπικό. Οι οργανωτικές κοινωνικές και οικονομικές δομές παρουσιάζονται με ευκρίνεια και όχι στατικά, αλλά με μια σαφή αντίληψη ιστορικής εξέλιξης και σταδιακής μεταβολής. Το ιστορικό γίνεσθαι γίνεται αντιληπτό ως όλον, διαμορφωμένο από την αλληλεπίδραση διασυνδεομένων παραγόντων και συνθηκών, ενώ επισημαίνονται με τον δέοντα τρόπο ο δυναμικός του χαρακτήρας αλλά και οι εσωτερικές του αντινομίες. Η συστηματοποίηση και παγίωση της πολιτικής, διοικητικής και κοινωνικής ιεραρχίας, με τις διαβαθμισμένα κυρίαρχες ομάδες των συγκλητικών, των ιππέων και των βουλευτών των πόλεων, όχι μόνο δεν εξάλειφε τις δυνατότητες ατομικής προαγωγής από την κατώτερη ομάδα στην ανώτερη, αλλά συμβάδιζε και με τάσεις υπονόμευσης αυτής της πυραμιδοειδούς, όπως τη χαρακτηρίζει ο συγγραφέας, δομής, για παράδειγμα διά της προβολής αυτοκρατορικών κυρίως δούλων και απελευθέρων. Κυρίως όμως η έννοια της ιστορικής μεταβολής υπογραμμίζεται από τη βαθμιαία διάδοση των ρωμαϊκών πολιτικών δικαιωμάτων στους υπηκόους αρχικά των ανωτέρων τάξεων των επαρχιών, όχι τόσο, όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο συγγραφέας, ως «κύρωση μιας γνήσια πολιτισμικής ρωμαϊκότητας» αλλά κυρίως ως «σήμανση ενσωμάτωσης σε μια παγκόσμια άρχουσα τάξη».

Στις αρχές του 3^{ου} αιώνα μ.Χ., ο αυτοκράτορας της δυναστείας των Σεβήρων Καρακάλλας, με οικογενειακές ρίζες σε πόλεις της Βόρειας Αφρικής εκ πατρός και της Συρίας εκ μητρός, επεκτείνει την τάση αυτή εξίσωσης με την καθολική παραχώρηση της ρωμαϊκής πολιτείας ουσιαστικά σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της αυτοκρατορίας. Ο συγγραφέας αποδίδει σε αυτό το μέτρο, εξονυχιστικά μελετημένο από τον ίδιο σε ειδική μονογραφία του, την ιστορική σημασία που του ταιριάζει. Η πλήρης πολιτική ενοποίηση μπορεί να μην αναιρούσε τις πολιτικές και κοινωνικές ιεραρχίες, οι οποίες εκφράζονταν με άλλους τρόπους πλέον, διά της διαίρεσης μεταξύ *έντιμότερων* (*honestiores*) και *ταπεινότερων* (*humiliores*), αλλά διασφάλισε κατά την ταραγμένη περίοδο του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. την επιβίωση της αυτοκρατορίας. Εδώ συναντά και πάλι ο αναγνώστης το προαναφερθέν νήμα που διατρέχει τη ρωμαϊκή ιστορία. Η Ρώμη φρόντιζε, γράφει ο Μπουραζέλης, να μετατρέπει τους υπηκόους σε «κοινωνικά πάντοτε διαστρωματωμένους συμμετόχους μιας κοινής πολιτείας χωρίς βιασύνες και επιπολαιότητες». Οι καρποί αυτής της πολιτικής ωρίμασαν σταδιακά και έφτασαν στην πλέρια τους ακμή όταν πια η αυτοκρατορία είχε γίνει χριστιανική και άνθρωποι σαν τον Γαλάτη Ρουτίλιο Ναματιανό περήφανα έλεγαν για τη Ρώμη πως έκανε πόλη ό,τι πριν ήταν οικουμένη. Αυτή βέβαια η επιλογή διαρκούς διεύρυνσης του ρωμαϊκού πολιτικού οργανισμού είχε βαθιές ρίζες ήδη στο λατινικό και ιταλικό παρελθόν της μετέπειτα κοσμοκράτειρας. Ήταν όμως και ένας από τους παράγοντες που προσδιόρισαν την αποτελεσματικότητα αλλά και την ελκυστικότητα του ρωμαϊκού αυτοκρατορικού οικοδομήματος, το οποίο έπειθε ακόμα και τους αντιπάλους του ότι συνιστούσε, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, «τη μόνη νοητή δυνατότητα συνολικής πολιτικής λύσης για τον ευρύτερο μεσογειακό και προσωανατολικό κόσμο».

Οι Τρόφιμοι της Λύκαινας είναι ένα επίτομο εγχειρίδιο το οποίο παρουσιάζει με ακρίβεια, περιεκτικότητα και εκφραστική δύναμη όλα τα επιμέρους θέματα της ρωμαϊκής ιστορίας. Οι συνολικές εκθέσεις της ρωμαϊκής ιστορίας στην ελληνική γλώσσα είναι ελάχιστες σε αριθμό, κυρίως μεταφράσεις, άλλες φορές σε σημαντικά σημεία τους πεπαλαιωμένης σύλληψης και ιστορικής αντίληψης και άλλες φορές σε μεγάλο βαθμό, ίσως υπερβολικό, επικεντρωμένες στα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα. Από την άποψη αυτή, λοιπόν, *Οι Τρόφιμοι της Λύκαινας* καλύπτουν ένα μεγάλο κενό στην ελληνική βιβλιογραφία και στέκονται επάξια δίπλα σε καταξιωμένες διεθνώς εκδόσεις, επίσης μεταφρασμένες στα ελληνικά αλλά οπωσδήποτε πιο περιορισμένης θεματολογίας ή χρονολογικού εύρους, όπως η *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας* του Geza Alföldy και η *Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* των Garnsey και Saller.

Οι Τρόφιμοι της Λύκαινας προσφέρουν όμως και μια πρόταση συνολικής θέασης της ρωμαϊκής ιστορίας, η οποία, με την τόσο χαρακτηριστική για τον συγγραφέα τάση να διατυπώνει λιτούς μα περιεκτικούς χαρακτηρισμούς και παραβολές που εκφράζουν με ενάργεια τη βαθύτερη ιστορική ουσία των υπό εξέταση φαινομένων, αποτυπώνεται προεξαγγελτικά και προγραμματικά ήδη στο εξώφυλλο του βιβλίου. Ο υπότιτλος του επιγράφεται «Συνοπτική ιστορία των Ρωμαίων και της πολιτείας τους». Δεν πρόκειται εδώ για την ιστορία μόνο μιας πόλης ή ενός κράτους που έγινε αυτοκρατορία. Πρωτίστως διαβάζουμε για ένα συλλογικό ιστορικό υποκείμενο, για ένα πολιτικό σώμα δυναμικό, μεταβαλλόμενο, εξελισσόμενο και διευρυνόμενο στο διάβα του χρόνου, δημιουργό και μέτοχο μιας οικουμένης. Εδώ, όπως πειστικά ισχυρίζεται ο συγγραφέας, έγκειται και η επίκαιρη σημασία της ιστορίας των Ρωμαίων. Η αναζήτηση αυτού που

ο συγγραφέας χαρακτηρίζει ως «συνδυασμό της δημοκρατικών αρχών διακυβέρνησης των λαών με την αποτελεσματικότητα μιας παγκόσμιας τάξης» ασφαλώς και δεν μπορεί να τραφεί αποκλειστικά από το γάλα της ρωμαϊκής λύκαινας, στο οποίο συχνά αναφέρεται και το οποίο ποτέ άλλωστε δεν περιέλαβε κάποια ουσιαστική έννοια δημοκρατίας στα συστατικά του. Ο ανοιχτός χαρακτήρας της πολιτείας των Ρωμαίων μπορεί, όμως, να αποτελέσει πεδίο γόνιμου προβληματισμού και στοχασμού.